

Hamza Gábor

A kálvinizmus hatása az európai jogi gondolkodásra és jogtudományra

The Influence of Calvinism on European Legal Thought and Jurisprudence

Összefoglalás

Theodor Heuss szerint Európa szellemi, kulturális egysége három dombra, az Akropoliszal, a Capitoliumra és a Golgothára épül. A Capitolium az európai kultúra, Európa entitásának egyik, a jogot reprezentáló alapja, pillére. A Capitolium, Theodor Heuss értelmezésében a római jog. A jog fogalma évszázadokon keresztül a római jogot értették, amelyet az Kr. u. VI. században a jusztinianuszi Corpus Iurisban kodifikáltak, kompiláltak. A római jog alapvető tételei az európai civilizációtól elválaszthatatlanok. A lutheranizmushoz szervesen kapcsolódik a kálvini reformáció. Kálvin János művével kapcsolatban hangsúlyozandó, hogy az, összevetve a lutheri oeuvre-rel, nagyobb mértékben, nagyobb súllyal jogi vonatkozású. Luther ugyanis döntően teológus, aki minden jogi jelenséget negatívnak tart. Kálvin János Luther Mártonnal ellentétben jogász (iurisperitus, iurisconsultus).

Kulcsszavak: lutheri jog- és államkoncepció, protestantizmus, Kálvin János, jogtudomány

Summary

According to Theodor Heuss, the spiritual and cultural unity of Europe is built on three hills, the Acropolis, the Capitol and Golgotha. The Capitolium is one of the foundations of European culture, and one of the pillars of Europe's entity that represents law. The Capitolium, as interpreted by Theodor Heuss, is Roman law. For centuries, the concept of law was understood to mean Roman law, codified and compiled in the Justinian Corpus Iuris in the 6th century AD. The fundamental tenets of Roman law are inseparable from European

DR. IUR. DDR. H. C. HAMZA GÁBOR, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

civilisation. The Calvinist Reformation is inextricably linked to Lutheranism. It should be emphasised that the work of John Calvin, compared with the Lutheran oeuvre, has a greater legal dimension. For Luther is essentially a theologian who considers all legal phenomena as negative. John Calvin, unlike Martin Luther, is a lawyer (*iurisperitus, iurisconsultus*).

Keywords: Lutheran conception of law and state, Protestantism, John Calvin, jurisprudence

A KÁLVINIZMUS HATÁSA

Vitathatalan, *communis opinio*-nak tekinthető az a nézet, mely szerint a modern jog (jogrendszer, *ordo iuris*) és a modern állam (*res publica*) igen szoros összefüggésben van a lutheri jog- és állam-koncepcióval. Luther Márton volt ugyanis az, aki a Reformáció során, a 16. század első felében a jog és az állam vonatkozásában egyaránt elindította az évszázadokra visszanyúló, tradicionális koncepciók, nézetek ellen irányuló átfogó, „modern” kifejezéssel élve „ideológiai” – az „ideológia” kifejezés, terminus technicus Antoine Destutt de Tracy-tól (1754-1836) származik – jellegű küzdelmet, harcot. Kiemelendő, hogy Luther volt a megfogalmazója a jogászokkal kapcsolatos, a jogászokat illető vádaknak.

Luthernél található a „Juristen, böse Christen” (Luther, 1983) igen sajátos, már a 16. századra vetítve is kétségtelenül „erősen túlzottnak” nevezhető szófordulat. Alapos, több nemzet kutatóinak együttműködésén alapuló elemzését igényelne nézetünk szerint természetesen az, hogy e szófordulat mögött milyen konkrét jelentéstartalom húzódik, illetve húzódott meg.

Kérdés, hogy Luther Márton a jogtagadást, az ún. betűjogot („Buchstabenrecht”) vagy esetleg – modern kifejezést használva – a jogállamiság („Rechtsstaatlichkeit” vagy „Rechtstaat”) hiányát kívánja-e ezzel a sajátos fordulattal szokatlanul, sőt egyenesen példátlanul erős kritikával illetni.

Aligha szükséges hangsúlyoznunk azt, hogy milyen komoly aktualitással rendelkezik a jogtörténeti (római jogi) és a politikatudományi kutatások vonatkozásában – kiemelendő, hogy itt nem csupán tudománytörténeti relációról van szó – a köztársaságkori és a császárkori Róma illetve Római Birodalom (*Imperium Romanum*) igen sokrétű politikai (állami) intézményrendszere.¹ Ennek keretében különös szereppel rendelkezik a diktatúra sokat vitatott, igen széleskörű és szerteágazó *sedes materiae*-vel, forrásanyaggal rendelkező intézménye.

A Kálvin János jó elemzést ad a római államban (*res publica*) ismert diktatúra intézményének, pontosabban intézményrendszerének főbb sajátosságairól. Képet tudunk alkotni ennek a – joggal – sokat vitatott római közjogi intézmények jelentőségéről a római történelemben.

Kálvin gondolatait felhasználja a jeles francia történész, Claude Nicolet, aki joggal hangsúlyozza, hogy a római állam „nem végződik a rómaiakkal”. Ezzel a kijelentéssel a rousseau-i koncepciót is tartja szem előtt. Utal azonban arra is, hogy Jean Jacques Rousseau kortársainak tekintélyes hányada – így például Constantin-François Chasseboeuf de la Giraudais, comte de Volney – viszont az antik hagyományoktól való teljes, radikális eltávolodás, sőt egye-

nesen elszakadás hívei. Ez a nézet, gondolat teljes mértékben elveti a kontinuitás lehetőségét.

Nicolet hangsúlyozza, hogy a klasszikus (görög-római) antikvitás egyes intézményeinek elsősorban a modell szerepe az érdekes, releváns a modern kor, a 21. század kutatója számára. Ebben az összefüggésben jut szerephez a diktatúra sokat vitatott intézménye is. Természetesen a diktatúra, csakúgy, mint például a libertas vonatkozásában igen éles a különbség a klasszikus antikvitás és a modern kor között. A francia történész, Kálvint (is) követve utal arra, hogy a diktatúra fogalma római értelemben véve bizonyos alkotmányos, konstitucionális feltételekhez kötött.

A Nobel-díjas (1902) római jogász, Theodor Mommsen megfogalmazása szerint az ilyen értelemben vett diktatúra egyfajta „kivételes állapottal” („Ausnahmestand”) – az európai történelem Cromwell fellépését követő periódusát tekintve – mutat erősen rokon vonásokat.

Kálvin János eszmevilága vonatkozásában is jelentős annak hangsúlyozása, hogy a 18. századdal kezdődően – különösen a Francia Polgári Forradalom győzelmét követően – a diktatúra egyre nagyobb mértékben a despotikus, önkényuralmi berendezkedéssel válik egyjelentésű fogalommá. Jean Maurin-ra hivatkozva a fentebb már idézett, illetve említett Nicolet hangsúlyozza az antik diktatúra szakrális, valláshoz kapcsolódó, azzal szoros összefüggésben lévő jellegét, továbbá a feszültségek, melyek az állami keretek szétfeszítésének veszélyét idézik fel, csillapításában, mérséklésében betöltött szerepét (*sedandae seditionis causa*).

A diktatúra „utóéletét” röviden áttekintve Claude Nicolet utal Auguste Comte teóriájára – a politikai struktúra vonatkozásában –, melynek lényegi eleme az angol mintájú parlamentarizmus elvetése. Nézete szerint a végrehajtó hatalom (*vis* vagy *potestas executiva*) letéteményeseként működő triumvirátus lényegében diktatórikus módon gyakorolhatná a hatalmat, ami azonban nem jelenti a gondolatszabadság legkisebb mértékű korlátozását. Az ilyen értelmet nyert diktatúra valójában inkább a hatalomgyakorlással, vagy más megfogalmazásban a kormányzással egyértelmű.²

Kálvin János életművének áttekintése kapcsán is fontos a római jog jelentőségét, sőt aktualitását hangsúlyozni. Kétségtelen, hogy Európa jogi egységének megteremtésére a római jog felhasználása, „egyfajta” aktualizálása” révén kínálkozik lehetőség. Csupán néhány szerzőt említve, Sir Paul Gavrilovitch Vinogradoff a XX. század elején, Paul Koschaker az 1930-as években, Peter Stein pedig az 1980-as években foglalkozott behatóan ezzel a kérdéssel.

Kétségtelen, hogy Európa fogalma alatt egy kulturális és szellemi egység értendő. Joggal állította Theodor Heuss, hogy ez az egység három dombról, az Akropoliszról, a Capitoliumról és a Golgotháról ered. A Capitolium az európai kultúra, Európa entitásának egyik, a jogot reprezentáló alapja, pillére. A Capitolium, Theodor Heuss értelmezésében a római jog (*ius Romanum* vagy *ius civium Romanorum*). A jog fogalma évszázadokon keresztül a római jogot értették, amelyet az Kr. u. VI. században a jusztiinianuszi *Corpus Iuris Civilis*-ben kodifikáltak, pontosabban kompiláltak. A római jog alapvető és megváltoztathatatlan elvei az európai civilizációval szorosan, sőt szervesen kapcsolódtak és kapcsolódnak ma is, a XXI. század második évtizedében össze.

A lutheranizmushoz szervesen kapcsolódik – lényegében véve hasonul, bár nem azonos ideológiai alapokon – a kálvini reformáció. Kálvin János művével kapcsolatban hangsúlyoznunk kell, hogy az, összevetve a lutheri kétségtelenül igen gazdag, szerteágazó oeuvre-rel, na-

gyobb mértékben, súllyal jogi relevanciájú. Luther ugyanis döntően teológus, aki minden jogi jelenséget ellenszenvesnek, sőt egyenesen, kifejezetten negatívnak tart.

Kálvin János Luther Mártonnal ellentétben jogász (iurisperitus vagy iurisconsultus), aki híjjával van egy autentikus teológusi képzettségnek. Hangsúlyozandó, hogy Luther Márton legalább olyan mértékben veti el a jogot, mint Arisztotelész tanait és a metafizikát. Az Egyházat (Ecclesia) érintő kritikája az intézményes Egyház, a jogi alapokon felépülő Egyház kritikája.

Kálvin lényegében olyan pontokon revideálja a lutheri koncepciót, amelyek akadályozzák a gyakorlatban a társadalmi rend kialakítását, megszervezését és fenntartását. Ilyen értelemben a kálvinizmus nem jelenti a lutheranizmus elvetését. Sokkal inkább arról van szó, hogy Kálvin János a lutheranizmus, a lutheri tanok jogi alapjait teremti meg, pontosabban azokat jogi alapokra helyezi. Az ágostai hitvallás megalapítójának, Luther Mártonnak személyiségét elemezve kiemelendő, hogy a nagy reformátor korának követelményeivel – politikai és szociális vonatkozásban egyaránt – adekvát módon gondolkodik és cselekszik. A lutheri reflexió az intézményesült („institucionalizálódott”) Egyház korrupciója ellen irányul döntően.

Luther Márton igen sok tekintetben magán viseli német etnikumhoz való tartozása tipikus jegyeit. Kétségtelen, hogy a lutheri ideák valamilyen formában „továbbéltek”, hatottak a nemzetiszocialista Németországban is. Azokat a nemzetiszocialista ideológia „kisajátította”, mint erre az irodalomban – többek között – Alvarez Gutierrez utal.

Attribútuma, jellegzetes vonása Luther személyiségének az, hogy nem áll szándékában egy szociális, társadalmi mozgalom élére állni. Diametrálisan ellentétes Kálvin személyisége, aki már pusztán származásánál és neveltetésénél fogva is mintegy „predestinált” arra, hogy a Reformáció kérdésében Lutherétől eltérő nézeten legyen.

Az orléansi egyetemen jogi tanulmányokat folytató Kálvin nézeteinek formálódására jelentős hatással van Andreas Alciatus (1492–1550), aki köztudottan a sztoikus tanok híve.³ Kálvin első munkája Seneca „De clementia” kommentálása, ami önmagában véve is mutatja a nagy reformátor klasszikus szerzők művei iránt tanúsított érdeklődését. Nem tekinthető véletlen körülménynek az, hogy a keresztény világ átfogó, formális természetű reformjának kezdete éppen egy jogászhoz, jogtudóshoz kapcsolódik.

Kálvin mindig is ragaszkodott az állam és az egyház elválasztásának (separatio) gondolatához, követelményéhez és ilyen módon nem is kívánt a maga számára politikai természetű hatalmat. Luther és Kálvin között a különbség leginkább abban mutatkozik, hogy Kálvinnál az életművet az Egyház szervezése alkotja, míg ezt a kérdést Luther csupán másodlagosnak, marginálisnak tekinti.

Alapvetően két fázist különböztethetünk meg a Reformáció történetében, annak hosszú kibontakozási, fejlődési folyamatában. Az egyik szakaszt kétségtelenül a liturgikus reform jelenti. A másik fázis a szociális átalakulása igencsak bonyolult szakasza. A „sola Scriptura” kérdését, mint a Reformáció egyfajta ontológiáját vizsgálva hangsúlyoznunk kell azt, hogy ennek a princípiumnak az elfogadása gyakorlatilag az Egyház tekintélyének erős háttérbeszorulásával egyértelmű.

Valójában a „sola Scriptura” elvének elfogadása jelenti a különböző protestáns egyházak körében a közös nevezőt. Kálvin Luther Márton teológiáját bizonyos értelemben jogi alapokra helyezi. Kálvin János kiemeli, hogy a család és az állam Isten eszközei, melyeknek célja a társadalmi rend megőrzése és fenntartása. Kálvin - a jogi tanulmányokat is folytató Voltaire-re

visszanyúló *communis opinio*-tól eltérően - nem szándékozott Genfben egy teokratikus államot létrehozni. Kálvin ugyanis mindig respektálta a polgári („civil”) hatóságokat, szervezeteket, függetlenül azok konkrét politikai beállítottságától. Kálvin ugyanis az államot Isten „providenciális instrumentumának”, eszközének tekinti.

Végső soron ennek a koncepciónak alapján áll az a Carl Gustav Adolf von Harnack (1851-1930) nevéhez fűződő tétel, gondolunk itt a berlini egyetemen 1899-1900-ban tartott, a kereszténység lényegét elemző nagyhatású előadásorozatára, mely szerint Isten és a történelem, a vallás és a civilizáció, a hit és a gondolkodás (ráció), valamint az isteni igazságnak és az emberi rendnek a fogalma lényegét tekintve azonos. Ennek a gondolkodásnak ismeretese az igen megszemenő, igen súlyos következményei.

Jórést Michel Villey kutatásaira (*La formation de la pensée juridique moderne*, Paris, 1968.) támaszkodva – arra a következtetésre juthatunk, hogy a lutheri politikai gondolkodás ülteti el a „német lélekben” a jogpozitívizmus csíráját. A jogpozitívizmus a vallásos hitre épít, amely a tekintély kultuszát eredményezi. Annyiban azonban mégis eltér nézetünk Villey felfogásától, hogy megítélése szerint igazságtalan volna a németekre hárítani a teljes felelősséget ennek a gondolkodásmódnak a következményeiért.

A kálvini állam-koncepciót elemezve megállapítható, hogy attól – diametrális ellentétben a lutheri koncepcióval – igencsak távol áll az állam egyfajta „istenítése”. Kálvin János minden bizonnyal Augustinus, Szent Ágoston tanait követve nem azonosítja az államot a „jóval” illetve „közjóval” (*bonum* illetve *bonum commune*). Komoly figyelmet érdemelnek azok a kálvini gondolatok, amelyek a jog és az állam római jogi (közjogi) alapjaira vonatkoznak. Kálvin a *ius resistendi*-t (ellenállási jog) – történeti alapra helyezkedve – a *tribunus plebis* funkcionálásával hozza kapcsolatba.

További alapos kutatást igényel nézetünk szerint az egyes demokratikus ideák, eszmék protestáns eredete. A demokratizmus, a demokratikus gondolkodás kétségtelenül a legnyilvánvalóbb módon a protestáns egyházak szervezetében mutatkozik meg. Ehhez a témakörhöz szervesen kapcsolódik a protestantizmus szervezeti rendszerének elemzése.

Kálvin János világosan látta, hogy – Arisztotelésszel szólva – a hatalom rossz formái elkerülésének talán leghatékonyabb eszköze a hatalom - és azt szabályozó, pontosabban korlátozó jog - és az erkölcs, morál közötti szoros kapcsolat, „szimbiózis” megteremtése. Csakis ilyen módon valósulhat meg az, hogy a polgárok a jövőben ne csupán alattvalók (*subditi*) legyenek, lehessenek egy adott államban.

A korlátokat nem ismerő állam, az ún. „voracious state”, Thomas Hobbes (1588-1679) – aki nem érte meg a „Dicsőséges Forradalom” (*Glorious Revolution*) győzelmét (1689) – „Leviathan”-ja csakis ilyen módon változtatható meg radikálisan és válhat a polgárokkal „csak” egyenrangúságot feltételező, partneri kapcsolatban lévő, társadalmi konszenzusra (*omónia*) épülő, széleskörű legitimitást élvező intézménnyé, amely a polgárok (*cives*) számára áttekinthető struktúrával és értékekrenddel bír, nem valamiféle rejtelmes, megismerhetetlen, „titkos rendszer” (*occultus ordo*).

A kálvinizmus szekularizációjának igencsak hosszú ideig tartó folyamatát elemezve megállapíthatjuk, hogy főképpen a 17. századi Angliában mutatható ki a gondolkodásnak egyfajta „skizmája” olyan értelemben, hogy elválik egymástól a szekuláris és az egyházi. Richard Hooker

munkájában (*The Laws of Ecclesiastical Policy*) – mely a XVI. század végén jelenik meg – még azonosítja az államot az Egyházzal. Ugyanakkor vannak már ebben a műben jelei annak, hogy az egyház dogmatikus, míg az állam toleráns.

Ebből természetszerűleg következik az, hogy csak idő kérdése a két intézmény önállósulása, mivel attribútumaikban térnek el egymástól. A protestantizmus sorsát Angliában elemezve arra a következtetésre juthatunk, hogy a puritanizmus valójában, lényegét tekintve a kálvinizmus angol (angliai) formájának tekinthető.

A protestantizmus különböző megjelenési formáit vizsgálva az egyes európai országokban megállapíthatjuk, hogy még az azonos teológiai alapokon álló irányzat is különböző módon – legfőképpen pedig eltérő, sokszor diametrálisan különböző politikai tartalommal – jelentkezik.

Célszerű ebből következően, sőt egyenesen kívánatos az elhamarkodott általánosításoktól való tartózkodás. Nyilvánvalóan más, eltérő képet mutat európai relációban a holland és megint más képet az angol fejlődés. Tekintettel kell lennünk továbbá a közép-kelet-európai térség (régio) sajátos történeti fejlődésére, így különösen Magyarországra, Csehországra (nemkülönben Szlovákiára) és Lengyelországra.

Összefoglalóan megállapítható, hogy John Locke tekinthető – állami (politikai) és jogi relációban egyaránt – a protestantizmus által kidolgozott alapokon felépülő állam és jog átfogó, konzisztens, koherens elmélete kidolgozójának. John Locke az a gondolkodó, aki az állam és a jog vonatkozásában a protestantizmus, elsősorban a kálvinizmus tanainak kiemelkedő, sőt egyenesen döntő legitímációs szerepet tulajdonít, lerakva ezzel a modern európai állam és jog (ius) valláson, religión nyugvó alapjait.

JEGYZETEK

- ¹ Az antik Róma állami intézményrendszerére és annak sajátosságaira nézve átfogóan ld. Földi A. – Hamza G.: *A római jog története és intéstitúciói*. 27. átdolg. és bőv. kiadás, Budapest, 2023. 18–26., 32–37. és 46–51. o.
- ² Igen értékesek számunkra a diktatúra terminus technicus etimológiájával kapcsolatos, Johannes Irmschertől származó fejtegetések. Irmscher szerint a diktátor („dictator...ab eo appellatur quia dicitur” – Cicero *De rep.* 1.63.) autochton római intézmény, s nem pedig görög modellen, mintán alapul. Johannes Irmscher utal arra, hogy David Cohen felfogása szerint a diktatúra nagy valószínűséggel eredetileg vallási tiszttség. Kritizálja George W.F. Hallgarten nézetét, mely szerint a hellén türannisz (tyrannos) és a római diktátor tartalmilag azonos kategóriák volnának. Hallgarten ugyanis inkább csak külsőleges jegyeket vesz figyelembe ennél az összehasonlításnál és nincs tekintettel a funkcionális eltérésre. Irmscher utal továbbá arra, hogy Livius szerint (2.18.4.) a diktatúra bevezetése a köztársaság kezdetére nyúlik vissza, melynek alapját egy *lex de dictatore creando* képezi. Ennek a *lex de dictatore creando*-nak a létezése azonban erősen kétséges. A tekintélyes salzburgi római jogász, Wolfgang Waldstein kutatásait alapul véve Irmscher rámutat arra, hogy nagy valószínűséggel a magister populi intézményében gyökerezik a dictatura. A magister populi – akinek alárendeltje a magister equitum is – rendkívüli magistratus abban az esetben, ha az állam létét valamilyen komoly belső, vagy külső veszély fenyegeti. Ld. Hamza G.: *Cicero De re publicá*-ja és az antik állambölcsélet. In: Cicero: *Az állam*. Budapest, 2007. (Harmadik, jav. lenyomat) 7–28. o.
- ³ Itt szeretnénk utalni arra, hogy Andreas Alciatus joggal tekinthető a Humanista Jogtudomány megalapítójának. „*Paradoxa iuris civilis*” című, 1518-ban publikált műve, melyben a jogi textusokat, szövegeket döntően filológiai módszerrel elemezte, Andreas Alciatust egész Európában ismertté tette. Ld: H. E. Troje: *Humanistische Jurisprudenz. Studien zur europäischen Rechtswissenschaft unter dem Einfluss des Humanismus*. Goldbach, 1993. 215–231. o. és J. Otto: *Andreas Alciatus und die klassische Ehe*. Diss. Frankfurt am Main, 1987. Vö. még: Hamza G.: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*. Budapest, 1998. 27–31. o.

Gábor Hamza

The Influence of Calvinism on European Legal Thought and Jurisprudence

Summary

According to Theodor Heuss, the spiritual and cultural unity of Europe is built on three hills, the Acropolis, the Capitol and Golgotha. The Capitolium is one of the foundations of European culture, and one of the pillars of Europe's entity that represents law. The Capitolium, as interpreted by Theodor Heuss, is Roman law. For centuries, the concept of law was understood to mean Roman law, codified and compiled in the Justinian Corpus Iuris in the 6th century AD. The fundamental tenets of Roman law are inseparable from European civilisation. The Calvinist Reformation is inextricably linked to Lutheranism. It should be emphasised that the work of John Calvin, compared with the Lutheran oeuvre, has a greater legal dimension. For Luther is essentially a theologian who considers all legal phenomena as negative. John Calvin, unlike Martin Luther, is a lawyer (*iurisperitus, iurisconsultus*).

Keywords: Lutheran conception of law and state, Protestantism, John Calvin, jurisprudence

THE IMPACT OF CALVINISM

The view that the modern law (legal system, *ordo iuris*) and the modern state (*res publica*) are very closely related to the Lutheran conception of law, and state can be considered as an undisputed *communis opinio*. It was Martin Luther who, during the Reformation, in the first half of the 16th century, launched a comprehensive, 'modern' or 'ideological' (The term 'ideology', *terminus technicus*, comes from Antoine Destutt de Tracy (1754-1836).) struggle

DR. IUR. DDR. H. C. GÁBOR HAMZA, professor, full member of the Hungarian Academy of Sciences (gabor.hamza@ajk.elte.hu).

against centuries-old traditional concepts and views of both law and state. It is worth noting that Luther was the author of the accusations against lawyers in relation to lawyers.

Luther's phrase 'Juristen, böse Christen' (Luther, 1983) is a very specific one, which, even in the 16th century, can be described as 'grossly exaggerated'. In our view, it would of course require a thorough analysis, based on the collaboration of researchers from a number of nations, to determine the current and prior underlying meanings behind this phrase.

The question is whether Martin Luther intended this particular turn of phrase to be an unusually, even unprecedentedly strong criticism of the right to the rule of law, the so-called "Buchstabenrecht" or Literal Law, or perhaps - to use a modern term - the absence of the rule of law ("Rechtsstaatlichkeit" or "Rechtsstaat").

There is no need to emphasise its great relevance for legal history (Roman law) and political science research (it should be stressed that this is not just a matter of the history of science) of the very diverse political (state) institutions of the Republican and Imperial Rome or Roman Empire (Imperium Romanum).¹ In this context, the much-debated institution of the dictatorship, with its extensive and varied *sedes materiae* and source material, plays a special role.

John Calvin gives a good analysis of the main features of the institution of dictatorship, or more precisely of its institutional system, as it was known in the Roman state (*res publica*). We can get an idea of the importance of this much debated (and rightly so) Roman public institution in Roman history.

Calvin's ideas are used by the eminent French historian Claude Nicolet, who rightly stresses that the Roman state "does not end with the Romans". In making this statement, he is also keeping the Rousseauian concept in mind. However, he also points out that a large number of Jean-Jacques Rousseau's contemporaries, such as Constantin-François Chasseboeuf de la Giraudais, Comte de Volney, were advocates of a complete and radical departure from the ancient tradition, or even of a complete break from it. This view, this idea, completely rejects the possibility of continuity.

Nicolet stresses that it is primarily the role of the model that makes some of the institutions of classical (Greco-Roman) antiquity interesting and relevant for the modern-day, 21st century researcher. It is in this context that the much-debated institution of dictatorship comes into play. There is, of course, a sharp distinction between classical antiquity and the modern age with regard to dictatorship, as well as *libertas*, for example. The French historian, following Calvin, (also) points out that the concept of dictatorship in the Roman sense is subject to certain constitutional conditions.

According to the Nobel Prize-winning (1902) Roman jurist Theodor Mommsen, dictatorship in this sense has strong similarities with a kind of "state of exception" ("Ausnahmezustand") in European history after Cromwell's intervention.

It is also important to emphasize, in the context of John Calvin's thought, that from the 18th century onwards (especially after the victory of the French Civil Revolution) dictatorship increasingly became synonymous with despotic, authoritarian rule. Referring to Jean Maurin, the previously cited and mentioned Nicolet stresses the sacral nature of the ancient dictatorship, closely tied to religion, and its role in calming and moderating tensions that threatened to break the state framework (*sedandae seditionis causa*).

In a brief review of the ‘afterlife’ of a dictatorship, Claude Nicolet refers to Auguste Comte’s theory of political structure, the core element of which is the rejection of a hard copy of British parliamentarism. In his view, the triumvirate, acting as depositary of the executive power (*vis* or *potestas executiva*), could exercise power in an essentially dictatorial manner, but without the slightest restriction on freedom of thought. In fact, dictatorship in this sense is more clearly understood in terms of the exercise of power or, in other words, governance.²

It is also important to emphasize the importance, and even the topicality, of Roman law in the context of a review of John Calvin’s life. Clearly, the possibility of creating legal unity in Europe lies in the application of Roman law, in a ‘kind of’ ‘updating’ of it. To mention only a few authors, Sir Paul Gavrilovitch Vinogradoff in the early 20th century, Paul Koschaker in the 1930s and Peter Stein in the 1980s have dealt with this issue in depth.

It is clear Europe is a cultural and spiritual entity. Theodor Heuss rightly claimed that this unity derives from three hills, the Acropolis, the Capitoline and Golgotha. The Capitulum is one of the foundations of European culture, one of the pillars of Europe’s entity, representing the law. The Capitulum, as interpreted by Theodor Heuss, is Roman law (*ius Romanum* or *ius civium Romanorum*). For centuries, the term law was understood to mean Roman law, codified, or more precisely compiled, in the Justinian Corpus Iuris Civilis in the 6th century AD. The fundamental and immutable principles of Roman law were, and still are, closely and even organically linked to European civilisation in the second decade of the 21st century.

The Calvinist Reformation is inextricably linked to Lutheranism - essentially similar, though not on the same ideological basis. With regard to the work of John Calvin, it must be emphasised that, compared with Luther’s indubitably very rich and varied oeuvre, it has a greater legal relevance. For Luther is essentially a theologian who regards all legal phenomena as repugnant, even downright negative.

John Calvin, unlike Martin Luther, is a lawyer (*iurisperitus* or *iurisconsultus*) who lacks an authentic theological education. It should be stressed that Martin Luther rejects law to the same extent as he rejects Aristotle’s doctrines and metaphysics. His critique of the Church (Ecclesia) is a critique of the institutional Church, the Church built on a legal foundation.

In essence, Calvin revises the Lutheran concept on points that hinder the practical establishment, organization and maintenance of social order. In this sense, Calvinism is not a rejection of Lutheranism. Rather, it is that John Calvin establishes the legal foundations of Lutheranism, of Lutheran doctrine, or rather gives it legal foundation. In analysing the personality of Martin Luther, the founder of the agnostic creed, it is important to note that he thinks and acts in a way that is in keeping with the requirements of his time, both political and social. Luther’s reflection is decisively directed against the corruption of the institutionalised Church.

In many respects, Martin Luther bears the typical marks of his German ethnicity. There is no doubt that Luther’s ideas ‘lived on’ in some form, influenced National Socialist Germany. They were ‘appropriated’ by National Socialist ideology, as Alvarez Gutierrez, among others, refers to in the literature.

It is an attribute, a characteristic feature of Luther's personality that he has no intention of leading a social movement. This is diametrically opposed to the personality of Calvin, who, by virtue of his mere origin and upbringing, was predestined to take a different view from Luther on the Reformation.

The formation of Calvin's views, while he was studying law at the University of Orleans, was significantly influenced by Andreas Alciatus (1492-1550), who was known to be a proponent of Stoic doctrines.³ Calvin's first work is a commentary on Seneca's *De clementia*, which in itself shows the great reformer's interest in the works of classical authors. It is no coincidence that the beginnings of a comprehensive reform of a formal nature in the Christian world go back to a lawyer and jurist.

Calvin always insisted on the idea and the requirement of separation of church and state (*separatio*), and as such did not wish to have any power of a political nature. The main difference between Luther and Calvin is that Calvin's life's work is the organisation of the Church, while Luther considers this a secondary and marginal issue.

Fundamentally, we can distinguish two phases in the history of the Reformation, in its long process of unfolding and development. Evidently, the first phase is the liturgical reform. The second phase is a very complex stage of social transformation. In examining the question of *sola Scriptura* as a kind of ontology of the Reformation, we must stress that the acceptance of this principle is practically clear with a strong background of the Church's authority.

In fact, the acceptance of the principle of "*sola Scriptura*" is the common denominator among the various Protestant churches. In a sense, Calvin puts Martin Luther's theology on a legal stance. John Calvin emphasises that the family and the state are God's instruments for preserving and maintaining social order. Unlike the *communis opinio*, which goes back to Voltaire, who also studied law, Calvin did not intend to establish a theocratic state in Geneva. Indeed, Calvin always respected the so called 'civil' authorities and organisations, irrespective of their particular political orientation. Calvin sees the state as a 'providential instrument' of God.

Ultimately, it is on the basis of this concept that the thesis of Carl Gustav Adolf von Harnack (1851-1930), who gave a series of influential lectures on the essence of Christianity at the University of Berlin in 1899-1900, is based, according to which the concepts of God and history, religion and civilization, faith and reason, and divine truth and human order are essentially identical. The very far-reaching, very serious consequences of this thinking are well known.

Drawing largely on the research of Michel Villey (*La formation de la pensée juridique moderne*, Paris, 1968), we can conclude that Lutheran political thought planted the seeds of legal positivism in the German *zeitgeist*. Legal positivism is based on religious faith, which leads to the cult of authority. However, our view differs from Villey's in that it would be unfair to place the full responsibility for the consequences of this thinking on the Germans.

Analysing the Calvinist conception of the state, it can be seen that, in diametrical contrast to the Lutheran conception, it is far from a kind of 'deification' of the state. John Calvin, certainly following the doctrines of Augustine and St Augustine, does not identify the state with the 'good' or the 'common good' (*bonum* or *bonum commune*). The Calvinist reflections on the Roman legal (public law) foundations of law and the state deserve serious attention. Calvin relates the *ius resistendi* (right of resistance) to the functioning of the *tribunus plebis*, on a historical basis.

In our view, the Protestant origins of certain democratic ideas and ideals require additional and in-depth research. Democracy and democratic thinking are clearly most evident in the organisation of the Protestant churches. An analysis of the organisational system of Protestantism is inextricably linked to this theme.

John Calvin saw clearly that, to paraphrase Aristotle, perhaps the most effective means of avoiding the evil forms of power is to create a close relationship, a “symbiosis” between power (and the law that regulates or, more precisely, limits it) and morality. Only in this way can citizens in the future be more than mere subjects (*subditi*) in any state.

The state without any checks and balances, the so-called ‘voracious state’ “The “Leviathan” of Thomas Hobbes (1588-1679), who did not live to see the victory of the Glorious Revolution (1689), can only be radically changed in this way and become a state that “only” assumes equality with citizens, an institution based on a social consensus (*omonia*), with broad legitimacy, in a relationship of partnership and equality with the citizens (*cives*), with a structure and a set of values that are easy to adhere by, and not some mysterious, unknowable, ‘secret system’ (*occultus ordo*).

Analysing the very long process of secularisation of Calvinism, we can conclude that it was mainly in 17th century England that a kind of “schism” of thought can be observed, in the sense that the secular and the ecclesiastical are separated. In Richard Hooker’s work (*The Laws of Ecclesiastical Policy*), published at the end of the 16th century, he even identifies the state with the Church. However, there are already signs in this work that the *Church* is dogmatic and the *State* tolerant.

It naturally follows that it is only a matter of time before the two institutions become independent, as they differ in their attributes. An analysis of the fate of Protestantism in England leads to the conclusion that Puritanism can in fact be regarded as an English (Anglican) form of Calvinism in its essence.

Looking at the different manifestations of Protestantism in the various European countries, we can see that even a movement with the same theological basis manifests itself in different ways, and above all with different, often diametrically different political content.

It is therefore advisable, if not desirable, to refrain from making hasty generalisations. Obviously, in European terms, the Dutch development presents a different picture, and the English development a different one. We must also take into account the specific historical development of the Central and Eastern European area (region), in particular Hungary, the Czech Republic (not least Slovakia) and Poland.

In summary, John Locke can be considered the developer of a comprehensive, consistent, coherent theory of state and law, based on the foundations laid by Protestantism, in both state (political) and legal context. John Locke is the thinker who attributes to Protestantism, especially Calvinism, a prominent, even decisive legitimating role in relation to state and law, thus laying the foundations of the modern European state and law (*ius*) based on religion and faith.

NOTES

- ¹ For a comprehensive overview of the state institutions of ancient Rome and their specificities, see *History and Institutions of Roman Law*. 27th revised and enlarged edition, Budapest, 2023. pp. 18-26, 32-37 and 46-51.
- ² We find very valuable Johannes Irmscher's reflections on the etymology of the term dictatorship terminus technicus. According to Irmscher, the term dictator ("dictator...ab eo appellatur quia dicitur" - Cicero *De rep.* 1.63) is based on an autochthonous Roman institution, not on a Greek model. Johannes Irmscher points out that, according to David Cohen, dictatorship is most probably originally a religious office. He criticises George W.F. Hallgarten's view that the Hellenic tyrant and the Roman dictator are substantively identical categories. In fact, Hallgarten takes only external features into account in this comparison and ignores the functional difference. Irmscher also points out that, according to Livy (2.18.4), the introduction of dictatorship dates back to the beginnings of the republic, based on a *lex de dictatore creando*. However, the existence of this *lex de dictatore creando* is highly doubtful. Drawing on the research of the eminent Salzburg Roman jurist Wolfgang Waldstein, Irmscher points out that *dictatura* is most probably rooted in the institution of the *magister populi*, who is also subordinate to the *magister equitum* and is an extraordinary magistrate in the event of a serious internal or external threat to the existence of the state. See G. Hamza, *Cicero's De re publicá and the ancient philosophy of the state*. In: *Cicero: The State*. (Third, improved impression)
- ³ Here we would like to point out that Andreas Alciatus is rightly considered the founder of Humanistic Jurisprudence. His work '*Paradoxa iuris civilis*', published in 1518, in which he analysed legal texts using a predominantly philological method, made Andreas Alciatus known throughout Europe. See H. E. Troje, *Humanistische Jurisprudenz*. Goldbach, 1993. pp. 215-231 and J. Otto: *Andreas Alciatus und die klassische Ehe*. Diss. See also G. Hamza: *Comparative Law and Antiquity within the Framework of Legal Humanism and Natural Law*. Budapest, 1998. pp. 27-31.